

**МАСТАЦКАЯ МЕМАРЫЯЛІЗАЦЫЯ УСЯСЛАВА ЧАРАДЗЕЯ
Ў РАМАНЕ «СЛЕД ВАЎКАЛАКА» ЛЕАНІДА ДАЙНЕКІ**

Літаратура – адзін са сродкаў захавання памяці пра гістарычныя падзеі і гістарычных асоб, форма адмысловай мемарыялізацыі мінулага. З другой паловы 1980-х гг. асэнсаванне беларускай гісторыі стала адной з прыярытэтных тэм айчыннай прозы. Письменнікі актыўна звярталіся да эстэтычнай рэканструкцыі падзей не толькі канца XIX і пачатку XX ст., але і больш аддаленых часоў. Максім Танк пад уражаннем літаратурнага працэсу напісаў дасціпны верш «Пахвала “Гісторыі”», дзе ў назве адлюстравана алюзія на вядомы твор Эразма Ратэрдамскага «Пахвальба глупству». Там дастаткова іранічна ацэньвалася захапленне письменнікаў гісторыяй і давалася яго праявічнае тлумачэнне: «Надакучылі ўдарныя тэмы / Ў нашых п’есах, раманах, паэмах. / Толькі выпусціш на свет героя – / Як яго тармасіць пачынаюць. / Дастаецца і творцу за тое, / Што патрэб свайго часу не знае. / А патрэбы, прызнацца, цяжкія, / Кожны тыдзень ці месяц – другія» [3, с. 184]. Захапленне творчых асоб мінулым, у трактоўцы слыннага паэта, ёсць наступства празмернай апекі літаратараў і суровага стаўлення крытыкі ды чытачоў да твораў пра сучаснасць, таму письменнікі адмаўляюцца ад спасціжэння сённяшняга дня дзеля адлюстравання мінулага з прынятымі там кардынальна іншымі параметрамі асвятлення: «Вось і вабяць біблейныя годы / І гамераўскія падарожжы, / Фантастычныя бітвы, прыгоды, / Ў якіх чорт ногі выкруціць можа» [3, с. 184]. У такіх творах адлюстраванне мінулага цалкам грунтуецца на фантазіі аўтара, на яго ўяўленнях пра былое, якія нельга правесці практыкай сучаснага жыцця: «Пішучь, быццам смургонскі князь Дзедзя / Любіў ездзіць на п’яных мядзведзях, / А яго сын – Крывая Дубіна – / Быў асветнікам і патрыстам, / Хоць пісаў на зняволеных спінах / Пра заслугі свае і турботы. / Спрытам славіўся, быццам лісіца. / Як нашчадкам не ганарыцца!» [3, с. 185]. Максім Танк дасціпна падкрэсліў, што кан’юнктура-гістарычная тэма ў літаратуры з сапраўдным эстэтычным пазнаннем мінулага агульнага нічога не мае, але заўважыў, што яму асабіста імпануе батальны варыянт гістарычнай тэмы.

Творы Леаніда Дайнекі на гістарычную тэму нельга адзначыць як павярхоўнае асвятленне мінулага. Гэты аўтар у ліку першых паказаў Сярэднявекі. Пачатак таму быў пакладзены раманам «Меч князя Вячкі» (1987), дзе гераізаваўся князь Кукейнаса, які ў XIII ст. можна процістаяў крыжакам. У рамане «След ваўкалака» (1988) цэнтральнае месца адводзіцца князю Усяславу, які за надзвычайныя здольнасці празваны Чарадзеям. Выбар героя тлумачыўся аўтарам у эпілогу: «Князь Усяслаў яркай зоркай прамчаўся па трывожным небасхіле адзінаццацістага стагоддзя. Пры ім Полацкае княства да-

сягнула сваёй найвышэйшай магутнасці. Не ўсё ўдалося яму зрабіць. Ён не змог аб'яднаць у адну дзяржаву землі крывічоў, не змог памірыць паганцаў з хрысціянамі. Ход гісторыі, яе дыялектыка аказаліся, вядома ж, куды мацнейшымі за яго моцны і харобры меч. Але ён застаўся ў народных былінах. Народ запомніў – а народ запамінае навечна – адважнага, расшучага Усяслава Чарадзея. “Слова аб палку Ігаравым” зрабіла яго несмяротным» [1, с. 285].

Л. Дайнека не быў першапраходцам у мемарыялізацыі полацкага князя, яшчэ на пачатку XX ст. Вацлаў Ластоўскі, усведамляючы значнасць развіцця гістарычнай памяці суайчыннікаў, надрукаваў нарыс пра Усяслава Чарадзея, дзе са значнай доляй ідэалізацыі пазначыў, што «ён мудрымі войнамі расшырыў межы беларускага княства. Суседнія князі яго шанавалі за мудрыя рады, народ любіў за справядлівасць, а ворагі баяліся яго» [2, с. 151].

Раман як мастацкая форма дазваляе ўсебакова паказаць асобу і гістарычны фон, раману ўласцівы шырокі ахоп часу і прасторы, аднак Л. Дайнека абмежаваўся ўзнаўленнем невялікага перыяду з 57-гадовага княжання Усяслава. Падзеі ў рамане разгортваюцца на працягу амаль двух гадоў: ад часу паланення князя з сынамі пад Оршай і да ўзвядзення яго на вялікакняжацкі стол у Кіеве. У пачатку рамана князь паказваецца палоннікам Яраслававічаў, якія парушылі клятву, узялі яго ў палон і пасадзілі ў поруб. Усяслаў мужа пераносіў ганебнае паланенне і даваў прыклад сынам – Барысу і Расціславу – духоўнай стойкасці, бо іх маральна і фізічна мог зламаць кіеўскі поруб. Старэйшы сын князя Барыс гатовы быў стаць манахам і маліцца за Полацк. У эпілогу адзначалася, што Барыс паспяхова ваяваў супраць яцвягаў, заснаваў у 1102 г. г. Барысаў, пакінуў нашчадкам сваё імя на знакамітых «Барысавых камянях», адзін з якіх і сёння можна бачыць у Полацку каля Сафіі. Іншымі словамі, Усяслаў змог пераканаць сына ў значнасці зямнога жыцця і ратнай справы.

Усяслаў паводзіў сябе годна, ён нагадаў сынам пра тое, што яны нашчадкі Рагнеды, не хацеў, каб ад доўгага ляжання на саломе ногі сыноў сталі саламянымі, а яны самі – пакорлівымі лёсу і пераможцам у асобе Яраслававічаў. Барыс у думках асуджаў бацьку за ваяўнічасць, энергічнасць, жаданне аб'яднаць вакол Полацка крывічоў, яму не падабалася і рэлігійная талерантнасць Усяслава: «На Валоўім возеры, што ля Полацка, ты не зруйнаваў паганскае капішча і па начах ездзіў туды з дружнай маліцца дубовым чурбанам. Ты даваў срэбра на полацкую Сафію, святы храм, але даваў з вялікай неахвотаю, баяры і веча цябе прымусілі» [1, с. 8]. Усяслаў стаў апанентам старэйшага сына, адгадаўшы яго думкі, ён распавёў, як вёў полацкую раць супраць Яраслававічаў пад Мінск, дзе загінулі яго лепшыя воіны: «І не за вялікакняжскі сталец я ваюю... Не трэба мне Кіеў, мне Полацка хопіць. Вотчыну Рагнеды хачу захаваць. Сваім мячом Дняпро і Рубон, Дзвіну нашу залатую, хачу ў адну раку звязаць. Сядзем на волаках, з урманамі і рамеямі будзем гандляваць, славу Полацку здабываць. Хіба гэта дрэнна дзеці? Хіба

дрэнна, што я хачу жыць па старадаўніх полацкіх законах?» [1, с. 9].

Апанентам і антыподам Усяслава прадстаўлены ў рамане кіеўскі ігумен Феадосій, што назваў Усяслава трэшчынай у хрысціянскай сцяне, але Усяслаў не пагадзіўся з ім: «Я не трэшчына. Я – сцяна. Спрадвеку полацкія князі жывуць, павярнуўшыся тварам да Варажскага мора, ахоўваюць нашы і вашы землі ад варагаў, ад яцвягаў і аўкштайтаў. Разам з усімі мы хадзілі на Канстанцінопаль, на торкаў. Ніколі я не біў нажом у спіну стольнаму Кіеву. Я адваяваў Ноўгарад, Пскоў і Смаленск, але ж гэта спрадвечныя землі крывічоў» [1, с. 21]. Па перакананнях князя Ізяслава, яго братоў і Феадосія гэта землі Кіева, таму Усяслаў – вораг, «пракляты ізгой».

У раздзеле «Аб чым расказаў Усяслаў манахам і паслушніку Андрэю» характарыстыка полацкага князя паглыбляецца. Манахі Пячэрскага манастыра Арцёмій, Улеб і паслушнік Андрэй дапрасілі князя па загадзе ігумена Феадосія і атэставалі яго як небяспечную асобу: «Незразумелы, страшны чалавек. Святы Божа, уратуй стольны Кіеў ад такіх людзей» [1, с. 28]. Манахі і паслушнік спрабавалі высветліць, ці не з'яўляецца полацкі князь увасабленнем д'ябла, але даказаць нічога не змаглі. Яны даведаліся, што Усяслаў носіць адмысловы пояс, які надае яму сілу, і ўбачылі ў гэтым «дзікае паганства», бо хрысціяніна ахоўвае крыж. Манахаў уразілі вочы Усяслава: «Вочы мае шэрыя, вялікія. Погляд гэтых вачэй такі пранізлівы, што амаль ніхто не можа яго вытрымаць. Позіркам сваім князь можа здымаць боль і спыняць кроў» [1, с. 21]. Манахі адзначылі, што полацкі князь адважны і горды, ён не прывык схіляць галаву ў прамым і пераносным сэнсе, бо кіруецца перакананнем, што гэта частка чалавечага цела найбольш набліжана да Бога. Калі чалавек схіляе галаву, то аддаляецца ад Бога і абражае яго, у манахаў было іншае меркаванне: «“Кашчунныя, неразумныя словы!”», бо шыю чалавечую Бог і зрабіў мяккай, каб яна магла гнуцца, каб яе мог узяць меч помсты і расплаты» [1, с. 25]. У час допыту было адзначана: «Вельмі любіць Усяслаў свой Полацк, полацкую зямлю. Нам аж дзіўна рабілася, што стольны Кіеў, дзе ступала нага апостала Андрэя, не вельмі радуе яго. Ён сказаў: “Добры горад, але Полацк лепшы”. Адзін з нас, чарнец Улеб, бываў на зямлі палачан. Гэта халодны і глухі край. Небасхіл там закрыты лясамі і ўзгоркамі, балоты пакрываюць зямлю. Ці можна Полацку раўняцца з Кіевам?» [1, с. 24].

У час допыту манахаў цікавіла і пытанне пра адносіны Усяслава да хрысціянства. Пасля размовы яны зрабілі вывад: «Хоць Усяслаў і хрысціянін і хоць ён збудаваў у Полацку дом Божай мудрасці – Сафію, мы пераканаліся, што набажэнства яго знешняе, падманнае. Паганец ён, упарты паганец. Нездарма на Полацкай зямлі шмат ведаюць і шапуноў, і сёння яшчэ там ў лясак і на курганах нязгасна пылаюць паганскія кастры. Не ўвайшоў святы Божы прамень у князеву душу, толькі скуру апёк» [1, с. 25]. Да таго ж, верыць «князь у Сварога і Дажджбога. Верыць, што Пярун трымае маланкі, як сакалоў на сваім рукаве. Верыць ён у Рода, Любчыка, Жыцця і ў Макошу, якая

дапамагае жанчынам стрыгчы авечак і прасці кудзелю. Чулі мы ад яго і пра Семаргла, уладара падземнага свету, дзе знаходзяцца косці продкаў і карані дрэў і травы. Шкада нам, што душа князя блукае ў змроку» [1, с. 25].

Манахаў абразіла, што князь не любіць Уладзіміра Святога, Хрысціцеля, які загадаў скінуць у Днепр усіх ідалаў: «Усяслаў перакананы, што не хрысціянства было першапачатковай рэлігіяй на нашых землях, што нашы продкі мелі сваю, не горшую, чым хрысціянская, веру і, скінуўшы ў Днепр ідалаў, мы здрадзілі продкам» [1, с. 25–26]. Калі манахі заплакалі ад яго адказаў, што на іконе паказаны насамрэч не Бог, Усяслаў сказаў ім: «Чаго вы плачаце? Каго вы шкадуеце? Мiane? Дык я Полацкую Сафію пад неба ўзвёў. А што зрабілі вы?» [1, с. 26]. Манахі лічылі князя асобай супярэчлівай, з надзвычай парадаксальным мысленнем і ўяўленнем пра свет: «Як бы з дзвюх палавінак злеплены гэты князь, і цяжка здагадацца, якой паловай свайго сэрца ён павернуты да Бога. “Бывае зло не ад злага, а ад добрага, – сказаў ён нам. – Лепш вораг, чым сябар. Вораг адбірае волю, сябар – душу”. Незразумелыя, цёмныя словы. Душу нашу бярэ Бог, адзін ён і ніхто іншы» [1, с. 27].

Князь прадстаў чалавекам адукаваным, чытаў «полацкі князь шмат пергаменту і святых кніг, якія ад рамеяў да нас ідуць і намі пішучца. Ведае ён пра Зеўса, Юпітэра, Брахму, Вотана, Магамета, Маісея. Шмат чаго ён ведае, аднак нам падалося, што было б для яго і для нас лепш, каб ён ведаў менш. Адзін Бог павінен ведаць усё» [1, с. 26]. Празмерная адукаванасць для манахаў ёсць большае зло, чым невуцтва.

Манахі бачылі праявы язычніцтва і ў колеравых сімпатыях князя, які любіць «восеньскія лясы, чырвонае лісце на дрэвах, серабрысты лядок на лужах, паўзмрок чорных ельнікаў, холад, шэрую траву, з якой, як гарох, сыплюцца павукі, калі пацягнеш яе нагою. Што ж, усё гэта таксама Божае, але адзінокая душа ў чалавека, які любіць такое» [1, с. 26]. Ад князя манахі даведліся пра мімавольную здраду малага Усяслава, які па дзіцячай непасрэднасці выдаў бацьку сядзельнічага Яруна, што быў язычнікам і наведваў язычніцкае капішча, бацька Усяслава спаліў ідалаў. Усяслаў не любіў успамінаць дзяцінства з-за гэтага свайго ўчынка.

Манахі імкнуліся захаваць знешнюю аб’ектыўнасць, але яны кіраваліся воляй Ізяслава і Феадосія, былі артадаксальнымі хрысціянамі, таму адзначалі больш адмоўнага, чым станоўчага ў асобе Усяслава, хаця не маглі не акцэнтаваць любоў Усяслава да роднага краю і да сваіх дзяцей. Паслушнік з манахамі нават асмеліліся параіць царкоўнаму і свецкаму ўладарам: «Ягоны б меч нашым верным саюзнікам зрабіць. Ды Усяслаў не з тых, хто лёгка прыручаецца. Не рахманая авечка полацкі князь, а сапраўдны лясны тур. Трэба рогі яму спілоўваць, а як, мы не ведаем» [1, с. 27–28].

Характарызуецца Усяслаў не толькі прадстаўнікамі вялікакняжацкага стала, але і чужаземцамі, пасланнікам Візантыі Тарханіётам і яго братам Арсеніем. Арсеній параіў Тарханіёту звярнуцца да Усяслава як моцнага саюз-

ніка супраць сельджукаў і Яраслававічаў: «Полацкі князь вельмі смелы і разумны. Але гэта яшчэ не ўсё. Ён абараняе старую рэлігію русаў, іх старых багоў» [1, с. 97]. Калі хрысціянін Тарханіёт зняважліва абазваў Усяслава паганцам, Арсеній нагадаў, што хрысціянства параўнальна нядаўна прыйшло на ўсход Еўропы: «Хрысціянства тут яшчэ як залаты пыл, які пакрывае вялікага паганскага ідала. Большасць халопаў і смердаў – паганцы. Яны ўцякаюць ад святога крыжа ў лясы, у пустыні. Усяслаў Полацкі зразумеў гэта і, як мне вядома, у сваёй Полацкай зямлі сілай не заганяў народ у хрысціянства. Таму яго і любяць, бо чэрнь любіць справядлівых і цярплівых» [1, с. 98]. Па словах Ядрэйкі, князя Усяслава баяліся, калі ён правіў, а калі ён трапіў у палон, не стала гаспадара, палілася хрысціянская кроў, дрэнна жывуць смерды.

Усяслаў у паказе Дайнекі – найперш мудры правіцель, які кіруецца гістарычнай перспектывай, ён жадаў умацавання Полацка на карце Усходняй Еўропы, таму пабудаваў Сафійскі сабор. Князь хацеў, каб у Полацку царква была не горшай, чым у Кіеве ці Ноўгарадзе, таму, калі захапіў Ноўгарад, перш чым спаліць яго да Нераўскага канца, загадаў зняць усе царкоўныя званы і везці іх у Полацк, каб яго Сафійскі сабор стаў гучнейшым.

Паказаны Усяслаў і вачамі землякоў, якім імпанавала яго прага перамагчы не толькі сілай, але і верай, як вучыць гэтаму Хрыстос. Дарэчы сімвалам веры для Усяслава пададзена родная зямля, ён заяўляе: «А я веру ў сваю крыўскую зямлю» [1, с. 111]. Не ўсім падабаўся ваяўнічы запал князя, але Усяслаў адказаў, што ён хоча бачыць моцным родны Полацк: «Не для лёгкага жыцця прывёў нас Госпад на гэтую зямлю. Для барацьбы, для працы!» [1, с. 119]. Адзін з антыподаў Усяслава ў рамане – былы сядзельнічы яго бацькі Ярун, які паміж барацьбой і прымірэннем выбраў прымірэнне, здрадзіў сваёй веры, абраў манаскі шлях і атрымаў імя Мяфодзій. Шлях Яруна з гневам адкінуў Усяслаў, бо чалавек «для таго і нараджаецца на свет, каб шукаць» [1, с. 132]. Падчас паўстання кіяне вызвалілі Усяслава з поруба і абралі князем, ён паспрабаваў аб'яднаць язычнікаў і хрысціян супраць хана Шарукана, стрымаў полаўцаў. Усяслаў хацеў пераканаць кіян жыць інакш: «Чаму не ўспомніць добрыя звычаі продкаў? Чаму не павучыцца ў іх мудрасці і цярплінасці? Дзеці адной зямлі не павінны пераразаць адно другому горла. Каму не церпіцца праліваць кроў, таму хопіць полаўцаў» [1, с. 269]. Паводзіны Усяслава аперажалі яго час, таму ён пры набліжэнні войска Ізяслава разам з сынамі накіраваўся ў Полацк з тлумачэннем свайго ўчынку і наказам кіянам: «Не хачу крыві і бягу ў Полацк. Люблю Кіеў, але Полацк люблю болей» [1, с. 285].

Аляксандр Дзюма аднойчы заўважыў, што раманіст – сапернік гісторыка, бо нярэдка стварае прынцыпова новае аблічча гістарычнай асобы. Л. Дайнека ішоў у рэчышчы традыцыі, але ў «Следзе ваўкалака» акцэнтаваў патрыятызм Усяслава, яго дзяржаўную мудрасць, дыпламатычныя здольнасці, чалавечую пранікліваць.

ЛІТАРАТУРА

1. **Дайнека, Л. М.** След ваўкалака : раман / Л. М. Дайнека. – Мінск : Маст. літ., 1988. – 286 с.
2. **Ластоўскі, В.** Выбраныя творы / В. Ластоўскі. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 1997. – 512 с.
3. **Танк, М.** Збор твораў : у 13 т. / М. Танк. – Мінск : Беларус. навука, 2008. – Т. 6 : Вершы (1983–1995). – 454 с.

Бут-Гусцім С.Ф. (з. Брэст)

НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНАЯ АДМЕТНАСЦЬ ІМЕНАСЛОВУ ГІСТАРЫЧНАЙ ПРОЗЫ ЗІНАІДЫ ДУДЗЮК

Ураджэнка Браслаўшчыны, беларуская паэтка і празаік Зінаіда Іосіфаўна Дудзюк плённа працуе ў жанры гістарычнай прозы. У рамане «Лаза» распавядаецца пра трагічныя падзеі на Палессі падчас Другой сусветнай вайны і ў першыя пасляваенныя дзесяцігоддзі. На Беларусі ішла неабвешчаная грамадзянская вайна, у якой гінулі людзі, маёмасць, знішчаліся маральныя арыенціры. У гэтую вайну ўключаліся і падлеткі, якія бралі ў рукі зброю, ваявалі нароўні з дарослымі, гінулі фізічна ці маральна. Прадметам мастацкага аналізу ў рамане «Гонды» стаў лёс беларусаў-палешукоў у цяжкія пасляваенныя дзесяцігоддзі, калі сяляне адрываліся ад спрадвечнага ладу жыцця, сям'і, храма, пакідалі родныя хаты, блукалі ў пошуках заробку па бяскрайніх прасторах Савецкага Саюза. Трагічнымі былі жыцці адлучаных ад малой радзімы людзей, якія забывалі спаконвечныя маральныя нормы, так і не знаходзілі шчасця. Нягледзячы на драматызм лёсу герояў, у творах гучыць надзея на тое, што адвечны свет Палесся будзе жыць: «На долю лядчукоў у большай ці меншай ступені выпалі ўсе тыя гістарычныя мітрэнгі, якія перажывала Палессе на працягу шматлікіх стагоддзяў, але хто цяпер тое помніць? Адно я магу засведчыць дакладна, што над гэтай вёскаю свеціць такое ж, як скрозь, зыркае сонца, і бухматыя зоркі пасылаюць сваё святло з глыбіняў космасу гэтак жа таямніча і дзівосна. А для тых, хто тут нарадзіўся, няма на свеце лепшага куточка, чым Ляды, якія былі... Так, былі, бо вёскі, як людзі, нараджаюцца і... і няхай жывуць» [2, с. 9]. Для напісання кнігі пісьменніца выкарыстоўвала гістарычныя крыніцы і архіўныя матэрыялы.

Мэта прадстаўленай працы – сістэматызацыя структуры іменаслову раманаў «Гонды» і «Лаза» з улікам традыцый нацыянальнага і рэгіянальнага антрапанімікону. **Актуальнасць** даследавання вызначаецца неабходнасцю вывучэння літаратурнага анамастыкону ў кантэксце новай лінгвістычнай парадыгмы, у цэнтры ўвагі якой – адлюстраванне ў моўных знаках нацыя-